

Ігор Ігнатенко

●

НОВИЙ ОСТЕРСЬКИЙ ЗАМОК. НАРИС З ІСТОРІЇ ОБОРОНИ ТА ТОПОГРАФІЇ ФОРТИФІКАЦІЙ

DOI: 10.5281/zenodo.3726188

© І. Ігнатенко, 2020. CC BY 4.0

У статті порушені питання топографії та бойовій історії фортифікацій Нового Остра. Місто Остер, що виникло у XI ст. на березі однойменної річки при впадінні її в Десну, в XII ст. вже мало три лінії оборонних укріплень, рештки яких збереглися до середини XX ст. У 60-х рр. XVI ст. Остерський замок та поселення навколо нього були перенесені на нове місце, що пов'язано зі зміщенням русла Десни. На той момент Остер був замком Речі Посполитої на кордоні з Великим князівством Московським. На підставі описів XVI–XVII ст. автор реконструював місцезнаходження замку Нового Остра. Після спалення міста та замку московитами у 1616 р. остерський староста Єреміан Залеський почав відновлювати поселення біля старого городища. Однак уряд Речі Посполитої не підтримав цього проекту й наказав відбудувати замок на місці Нового Остра, щоб місцевий гарнізон міг контролювати перевезення Десною. Для приваблення людей та поліпшення економічного стану поселення у 1628 р. уряд Речі Посполитої звільнив жителів Нового Остра від сплати податків спочатку на 8 років, а потім ще на 6 років. Внаслідок цього поселення помітно виросло. У середині XVII ст. Новий Остер мав замок, укріплений дерев'яними стінами та вежами, та дві лінії оборонних укріплень навколо міської забудови. Фортифікації прикривали місто зі сходу, з інших сторін місто мало природний захист – ріки Попівку та Десну й озеро Деснище. У ході російсько-української війни 1668 р. вздовж річки Попівки від замку, зайнятого московськими ратними людьми, також були споруджені оборонні укріплення. Після другого поділу Польщі у 1793 р. західний кордон Російської імперії сильно відсунувся на захід, відтак фортеця в Острі стала непотрібною й була розібрана.

Ключові слова: Остер, Річ Посполита, Україна, фортифікація, топоніміка, Лівобережний похід Яна II Казимира 1663–1664 рр., російсько-українська війна 1668 р.

Місто Остер, одне із найдавніших поселень Чернігівщини, має славу і яскраву минувшину. Його історія не у всьому схожа на долі інших старовинних міст регіону. Головна ж відмінність, на гадку автора, полягає у зміні місця розташування населеного пункту, котре відбулося наприкінці середніх віків.

Незважаючи на те, що науковці активно займалися вивченням минулого цього міста, питання топографії фортифікацій Нового Остра порушене в небагатьох працях, зокрема, в роботах М. Александровича, П. Клепатського, О. Мальченка, А. Пенського і П. Лавренчука, спеціально ж даній темі присвячена лише одна стаття О. Бондаря¹. Метою даної розвідки є аналіз джерел, щодо проблеми встановлення часу переміщення Остра на нове місце, та розгляд деяких аспектів топографії Нового Остра на ранньому етапі його історії, тісно пов'язаних із обороною міста від ворогів.

¹ Бондарь А. Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв. *Gardarika*, 2016, Vol. 9, Is. 4, 190–197.

Старовинний «город на Вьстри»², неодноразово згаданий літописами у зв'язку із подіями XI–XII ст., був розташований на південній околиці сучасного міста Остра в урочищі Старогородка. Таку локалізацію підтверджують численні дослідження істориків та археологів. За їхніми даними, у давньоруську добу поселення складалося із городища, й кількох укріплених посадів.

Городище, розміри якого нині складають 80x65 м, розміщувалося на пагорбі, що являв собою останець правобережної тераси р. Остер. Його висота над рівнем прилеглої території нині сягає 7 м, навколо пагорбу простягається замулений рів шириною до 25 м. У давнину із півночі та сходу до городища прилягали укріплені посади, від яких й донині збереглися залишки валів і ровів. Київський археолог В. Богусевич нараховував дві лінії таких укріплень³, а чернігівський дослідник А. Казаков – три⁴. Перша смуга валів навколо посаду проходила на відстані біля 100 м від краю тераси. Вал починався біля городища й, описавши еліпс, знову повертався до нього. Довжина цієї лінії укріплень складала біля 680 м. У 1962 р. залишки валу сягали висоти 4 м, при ширині поблизу основи біля 25 м⁵, з напільного боку відвалу простягався рів шириною до 20 м.

Рештки другого рубежу посадських укріплень спостерігалися на північ і схід від першого. Вали і рови цієї фортифікації проходили на віддаленні до 200–220 м від краю тераси. Третя оборонна лінія простягалася в 210–275 м від схилу підвищення. За даними розкопок 1988 р., у давньоруський час цей район також був захищений укріпленнями у вигляді валу та рову, але значно меншими за ті, що прикривали внутрішні посади.

З історичних джерел відомо, що Остерський замок й прилегле до нього місто стояли на території давньоруського городища й посаду, принаймні до середини XVI ст. Про це свідчать матеріали ревізій замку. З документів відомо, що за часів князювання Вітовта (кінець XIV – перша третина XV ст.) «город Остречський» був центром округи. Саме тоді «Остер зі всіма селами і селищами, які здавна тягнули до того маєтку Остер», був пожалуваний князю Митьку Секирі⁶. У другій половині XV ст. волюсть опинилася у власності князя Оленька Володимировича. Потому цими землями володіла його дружина Марія Трабська, від якої у 1496 р. вони перейшли до онука княгині – віленського воеводи Альбрехта Мартиновича Гаштольда (Олбрахта Гаштолта)⁷. Останній помер у 1542 р. не залишивши спадкоємців. Тоді Остер разом з іншими маєтностями воеводи відійшов до короля Сигізмунда Августа. З того часу Остерська волюсть була перетворена на один з повітів Київського воеводства, який управлявся королівськими намісниками (старостами). На початку XVI ст. за правління короля Олександра на бік Великого князя Московського перейшли сіверські князі С. Можайський та В. Шемячич разом зі своїми волостями. У результаті відпадиння від ВКЛ більшої частини Чернігівщини Остер перетворився на прикордонний замок.

Ініціатива зведення укріплення на старому Остерському городищі біля «церкви стародавнее мурованое опустѣлое» належала саме воеводі О. Гаштолту. У 1538 р. за його наказом був побудований замок, котрий складався з 30 городень, що утворювали стіну, та п'яти бойових веж. Укріплення були зрублені із

² ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Изд. 2-е, Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова. 1908. С. 248.

³ Богусевич В. А. Остерский городок. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украинской ССР*. 1962. Вып. 12. С. 37–38.

⁴ Казаков А. Остерський Городець (етапи формування міста). *Святий князь Михайло Чернігівський та його доба*. Чернігів, 1996. С. 91–93.

⁵ Богусевич В. А. Остерский городок... С. 40

⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1846. Т. 1. С. 98.

⁷ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV–XVII ст.). Київ, 2001. С. 222.

соснового дерева й на 1552 р. вже були ветхими. Замок мав розміри 37х31 сажнів, (що при трьохаршинному сажні мало складати 79х66 м). На північ від замку був розташований дубовий острог, встановлений поверху валу. Він мав протяжність 370 сажнів (біля 790 м) і з обох кінців замикався на замок. У західній частині його прикривав рів⁸. Отже, Гаштольтів острог стояв на валу першої лінії укріплень давньоруського посаду.

У давнину замок Остер був розташований «на горі ... у розвилці річок», при впадінні Остра в Десну⁹. Але вже у 1552 р., як свідчать матеріали ревізії, «Замокъ Остерский» стояв «на речце Остръ, отъ Десны у версте»¹⁰. Судячи з даних картографії, за століття під впливом обертання земної кулі русло Десни змістилося на захід. Внаслідок цього замок опинився вдалині від ріки й більше не міг успішно контролювати судноплавство на Десні. А це було вкрай необхідно в умовах ускладнення відносин між Річчю Посполитою та Московщиною.

У 1562 р. під час Лівонської війни бойові дії поширилися й на Середнє Подніпров'я. Про зіткнення біля Остерського замку, що сталося під час цієї війни, оповідав польський історик XVI ст. Бартош Папроцький. У життєписі Остерського старости Філона Кміти він зазначив, що перед Великоднем 1552 р. староста, облаштувавши свій замок (Остер), із загоном чисельністю в 300 воїнів виступив проти 2 тисяч московитів, котрі рухались до Остра, та розбив їх¹¹. Історичні дослідження показали, що дану подію слід віднести до 1562 р.¹²

У середині XVI ст. Остер мав артилерію, котрою опікувався пушкар. Вона складалася з трьох бронзових гармат калібром біля 45 мм та однієї – калібром біля 55 мм, котрі були відлиті у 1532–1534 рр. і встановлені на оковані залізом колісні лафети. До замкового арсеналу входили й дві залізні серпентини, одна калібром біля 170 мм на колісному лафеті, інша – калібром біля 65 мм з лафетом на козлах, 30-х «кіз» (великих гаківниць) й 8 гаківниць (фортечних рушниць) із «курками» (замками). Військову службу при замку виконували остерські бояри, котрі мали виставляти загін чисельністю 27 вершників. Місцеві мешканці власним коштом повинні були утримувати замкову та острогову сторожу¹³. Але цієї потуги було недостатньо в умовах війни, й уряд Речі Посполитої намагався посилити оборону Остерського замку.

Так, у 1564 р. остерському королівському ротмістру Станіславу Клопоцькому були надіслані кошти для найму козаків, котрі мали служити при Остерському замку. Оскільки зібралось лише декілька десятків козаків, і вони вимагали платні за кожную бойову акцію, то пан Клопоцький використав гроші інакше. До своєї роти, котра на той момент нараховувала сотню драбів, замість козаків він найняв ще 50 драбів. За словами справці київського воеводства князя Івана Чарторийського, Клопоцький також утримував в Остерському замку за власний рахунок 15 осідланих коней для здобування язиків та інших потреб. Окрім того, для ліпшої безпечності, ротмістр «четверту частину замку тамтешнього своїм накладом палями заправив і башту облпив»¹⁴.

Під час Лівонської війни «московити почали нападати на київську землю

⁸ Александрович М. Н. Остерский уезд. Вып. 1: историческое описание, Ч. 1: до окончания смут в Восточной Украине. Киев : Тип. Корчак-Новицкого, 1881. С. 71–72.

⁹ Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Киев : Тип. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 341.

¹⁰ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 71.

¹¹ Herby gycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584; wydanie Kazimierza Józefa Tyrowskiego. Nakładem wydawnictwa biblioteki polskiej. Kraków: 1858. S. 853–855.

¹² Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні. *Сіверянський літопис*. 2019. № 1. С. 26.

¹³ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 72–73.

¹⁴ Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Киев : Тип. Универ. св. Владимира, 1907. Ч. 8: Т. V: Акты об украинской администрации в XVI–XVII вв. С. 152–153

перебираючись через Десну, а за віддаленістю Десни від замку, жодної відсічі не мали». З цієї причини король Сигізмунд Август наказав збудувати новий замок на самому березі Десни, а старий замок Остер зруйнувати¹⁵. Про згадане королівське розпорядження йдеться в матеріалах ревізії 1571 р., проведеної воєводою Руським паном Єжеєм Язловецьким з Бучача та коронним гетьманом Миколаєм Бжеским з Бжезець. Отже, наказ про будівництво нового Остерського замку мав бути проголошений у проміжку часу від 1562 р., коли московити розпочали бойові дії на Сіверщині й виникла потреба в охороні річища Десни, до 1570 р. – моменту згадки вже збудованого замку в «Інвентарі Скарбу Коронного». Також у матеріалах ревізії 1571 р. зазначалося, що для оборони замку від московитів Річ Посполита утримувала тут 150 драбів¹⁶.

Хоча Новий Остерський замок успішно контролював водний шлях по Десні, але в певні сезони його можна було оминати. Так, у 1579 р. остерський староста Лаврин Ратомський не пропустив повз замок вірменських купців, що везли до Московщини товари, навантажені на річкові судна – ком'яги. Оскільки купці не мали дозвільних документів, староста наказав повернути караван назад. Тоді вірмени зробили вигляд, що повертаються до Києва, а самі об'їхали замок Остер водою, що їм вдалося зробити з огляду на велику повінь, та подалися до Московської землі. Правда, деє між польським Остром і московським Черніговом їх погромили козаки¹⁷.

Сучасний український історик О. Мальченко, посилаючись на «Інвентар Скарбу Коронного», зазначає, що у 1570 р. Новий Остерський замок мав форму квадрату розміром 90х90 сажнів, й був укріплений частоколом. З боку Десни частокіл був потрійним, а з інших боків стіна складалася з валу та «двоїстого остроженого» частоколу на ньому. Стіна замку була посилена 4 вежами та 2 баштами, з яких 2 вежі та одна башта на той час вже зогнили. Дві вежі замку були облаштовані брамами: одна від р. Десни та інша – від міста. Південна вежа з боку старого замку виконувала роль «дозорної»¹⁸.

Після завершення Лівонської війни новий замок у гирлі Остра прийшов у занепад. У такому вигляді у жовтні 1584 р. його побачив і описав у своєму щоденнику польський мандрівник німецького походження Мартин Груневег. Автор щоденника спостерігав Остерський замок, коли пропливав на ком'ягах по Десні у бік Чернігова. Груневег відмітив, що купці, разом із якими він прямував із Києва до Москви, «минули місце, де праворуч у Десну впадає річка Остер (Ostrofl), неширока, але глибока і швидка. На нічліг розташувалися в тому ж місці перед містечком (stetlein) Остром. ... Татари і московити довели до того, що я маю назвати його (Остер) зменшувальним іменем. Біля води був замок (schloes), котрий був таким лише за назвою, бо зверху мав огорожу лише з дощок, майже весь в лісі»¹⁹.

Тут же було вміщене зображення Остерського замку, котрий показаний без оборонних чи дозорних веж (рис. 1). Описуючи «містечко» Остер, Груневег нічого не каже про укріплення, які мали його огороджувати. Можливо, на той момент їх ще не було збудовано. На укріпленнях міста не була акцентована увага й в королівському листі 1593 р., котрим був наданий дозвіл остерському старості Лаврину Ратомському передати своєму сину Михайлові Ратомському староство «з усіма приналежностями ... замокъ зь местомъ Острскимъ и зо всею

¹⁵ Архив Юго-западной России, Ч. 7. Т. I. С. 341.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Архив Юго-западной России, Ч. 8: Т. V. С. 187–190.

¹⁸ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV–XVII ст.). Київ, 2001. С. 224.

¹⁹ Груневег М. (о. Венцеслав); духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / Сост. А. Л. Хорошкевич. Москва: Памятники исторической мысли, 2013. С. 177.

Рис. 1. Новий Остерський замок зі щоденника М. Груневега 1584 р.

воlostью...»²⁰.

У 1596 р. остерські бояри і міщани скаржилися на старосту Михайла Ратомського, котрий занедбав оборону замку і, в результаті, з двох – трьох служб (маєтностей) на боярську воєнну службу виставлявся заледве один вершник, гроші ж, зібрані «на сторожу й на кліковщину», староста обертав на свою користь, залишаючи «замок наш Острський безь огорожи и кликованья»²¹.

Страждала оборона замку й від природних катаклізмів. За часів старостування Михайла Ратомського (на початку XVII ст.) ріка Десна «урвала

наріжну башту, що стояла між цією рікою та озером, та частину стіни, довжиною в 20 сажнів, що знаходилась понад Десною». Як зауважили ревізори, «вже й остаток замку ледве не у воді стоїть»²². Певно, це була не єдина повинь, котра підмивала укріплення. Замкова адміністрація намагалася щось робити для підтримання укріплень в належному стані. Відомо, що деякі з башт Нового Остерського замку були відбудовані в часи старостування в Острі Лаврина Ратомського та його сина Михайла (кінець XVI – початок XVII ст.)²³.

Судячи з королівського декрету 1604 р., місто на той момент вже було оточене фортифікаційними укріпленнями. У тексті цього документу, наведеному в матеріалах пізнішої ревізії, перелічені повинності міщан та інших підданих Остерського староства по підтриманню обороноздатності Остерського замку. Названі особи мали «вали, башти, частоколи коло міста і замку, згідно давнього звичаю і потреби, направляти, під виною 10 кіп литовських». Також кожен містянин «для оборони міста і замку повинен був мати меч і самопал порядний, а до кожного самопалу по три копи куль і три фунти пороху»²⁴.

За даними люстрації 1615 – 1616 рр., у місті Острі нараховувались 184 міські дома, з яких брали данину. Також тут були розміщені маєтності осіб, зобов'язаних військовою службою на користь Речі Посполитої. До них відносились бояри, котрі утримували 90 дворів, та козаки, що у кількості 40 чоловік жили у «вільних міських будинках захоплених гвалтовно»²⁵. Однак невдовзі недбальство старости у питаннях оборони недобрим чином відгукнулося на долі міста та його мешканців.

У вересні 1616 р. Остерський замок постраждав від нападу загону московського війська на чолі із чернігівцем Іваном Тарбесвим та новгородсіверцем Богданом Ізносковим. Спочатку московити розбили загін острян у 2 верстах від стін міста, а потім провели «два жорстокі штурми малого острогу», у результаті чого захопили і спалили «острог» та «посад» (місто), а також дві башти «города» (замку)²⁶. Руйнування замку та міста московитами вкупі з наслідками періодичних повеней,

²⁰ Архив Юго-западной России... Ч. 8: Т. V. С. 262–264.

²¹ Там само. С. 272.

²² Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 88.

²³ Архив Юго-западной России... Ч. 8: Т. V. С. 224.

²⁴ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 96–97.

²⁵ Jabłonowski A. Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Źródła dziejowe. T. 5. Gebethner i Wolff; Warszawa, 1877. S. 96.

²⁶ Ігнатенко І. Чернігівська діаспора «ратних людей» на Східній Сіверщині у XVII ст. *Україна та Польща крізь призму століть: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Поляки на Чернігово-Сіверщині – «свої/чужі»*, приуроченої до 350-ї річниці східного походу Яна II Казимира (21 лютого 2014 р., м. Ніжин) / упорядник Є. М. Луняк; Ніжин, 2014. С. 44.

що псували його укріплення, призвели до занепаду «Нового Остра», внаслідок чого містяни почали селитися на території «Старого Остра».

По смерті Михайла Ратомського у 1626 р. посаду остерського старости обійняв колишній королівський секретар Єрем'ян з Отока Залеський, котрий «після того, як Десна підмила Новий замок» ... «щоб ті шкоди Речі Посполитої уладнати, на старому городищу, при мурованій церкві, почав місто садовити, маючи бажання його фортифікувати». Він вважав, що на цьому місці можна забезпечити Київське воєводство від московитів, «аби тільки Річ Посполита до того помочі дати хотіла»²⁷.

Староста аргументував таке рішення тим, що Остерський замок має малі прибутки, оскільки недбальством та поблажливістю попередніх старост від нього відірвано багато весей і містечок, а також з причини відмови виконання повинностей по обороні замку тими, хто був зобов'язаний це робити²⁸. Мабуть, жителям, що осіли біля Старого Остра, дійсно було зручніше утримувати замок поруч з їхніми дворами. Однак проект старости не був підтриманий королівським урядом, й остряни надалі мали відбудовувати замок на березі Десни.

На початку 20-х рр. XVII ст. Новий Остерський замок постає в такому вигляді: частково зруйноване прясло стіни від р. Десни – річковою водою змито половину валу та завалено одну башту цього прясла. Частокіл навколо замку був не дуже справний, місцями похилений на обидва боки. Стіна посилена трьома надбрамними та трьома глухими баштами. Одна з них, недавно реконструйована, була «подвійною» й мала хвіртку. Усі три поверхи башти пристосовані для стрільби з вогнепальної зброї, верхній же ярус – «майже коліста башточка», мав бійниці, звернені на всі боки. Друга брама, досить недбало реконструйована, розташовувалась у двоповерховій стрілецькій башті над р. Попівкою. На декількох її поверхах були облаштовані стрільниці для ведення бою на всі сектори. Третя брама розташована над озером Деснищем. Вона функціонувала тільки коли відступала вода з озера. Решта башт у 1626 р. були старими й не мали покриття. Вони погнили так, що в цих баштах не тримали артилерії, місцями навіть були забиті бійниці. Зовні замок був обведений ровом, через який простягався міст, перекинутий до брами²⁹.

Люстрація 1628 р. представляла Новий Остерський замок дещо інакше. За планом він мав квадратну форму з довжиною сторін у 80 сажнів. Стіна була зроблена з частоколу й посилена п'ятьма добрими дерев'яними баштами. Замок мав на озброєнні «діл спижевих» (бронзових гармат) – три, гаківниць – 42³⁰. Матеріали ревізії 1628 р. демонструють й положення Нового Остерського замку. У документі зазначено, що «з півночі замок мав ріку Десну, дуже глибоку, широку і бистру, на сході – озеро, котре виходить з р. Десни, на півдні – р. Попівку, котра з того озера виходить. Попівка є глибокою річкою, через яку немає броду, тільки один навпроти наріжної башти над самим озером з котрого виходить та річка. Попівка йшла серединою міста та впадала зразу за містом в Десну»³¹.

Якими ж були у 20-х рр. XVII ст. укріплення міста, наразі немає інформації. Але відомо, що у 1626 р. на замкових ґрунтах й під замковою юрисдикцією проживали 20 шляхтичів, 35 путних бояр і 236 міщан. Вони мешкали у містечках, весях (селах) котрі здавна належали до замку³². У списку було перераховано 9 таких сіл. Вірогідно, на той момент житлова забудова існувала не тільки біля

²⁷ Архив Юго-западной России... Ч. 7. Т. I. С. 342.

²⁸ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 36, 84; Архив Юго-западной России... Ч. 7. Т. I. С. 337–355.

²⁹ Мальченко О. Укріплені поселення... С. 225.

³⁰ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 88.

³¹ Архив Юго-западной России... Ч. 7. Т. I. С. 342.

³² Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 88.

Нового Остерського замку, але й поблизу старого. Саме із цим слід пов'язати появу такого урбаноніму, як «Новий Остер», що протиставлявся назві «Старий Остер». Останній термін вживали для найменування поселення поблизу давнього городища, на якому стояли залишки старого цегляного храму. Дана назва зафіксована в написі на евангелії, подарованому Єфимом Глушанином у 1644 р. «до церкви мурованной св. архистр. Михаила въ слободе стараго города Остра»³³. Також населений пункт, названий «старым Остром городом» згаданий у «Переписній книзі 1666 р.». На той час він вже був покинутим, лише поруч, на р. Острі, стояла «Єськова гребля» з кількома млинами³⁴. Про млини «під старим Остром» згадано й у документі 1688 р. Окрім того, у XVIII ст. місцеві мешканці виокремлювали «старе городище Остер» та «старе містище» (покинутий посад), на якому в 1737 р. стояли «двори з пляцами кам'яними» «староострицьких жителів»³⁵. Також приблизно в цей час у «Старому Острі біля Юскової греблі» стояв й Іоанно-Богословський храм³⁶.

Але повернемося до Нового Остерського замку. Для покращення його обороноздатності уряд Речі Посполитої запропонував проект, котрий мав сприяти залюдненню не тільки власне Остра, а й усієї волості. Для заохочення заселення порожніх прикордонних земель король Сигізмунд III надав «слободи» новим населеним пунктам староства. Люстрація 1628 р. згадує три «*nove osady*», це «*zamek i miasto Ostrz*» (Остер), Омелянів хутір та містечко Бобровицю, осаджену в 1600 р.³⁷. Ці «нові осади» були звільнені від сплати податків на 8 років від дня оголошення привілею. Документ зазначав, що «по закінченню тих 8 літ, спершу слобода Новий Остер та Геденовцизна повинності такі, які остряни віддавати будуть». Інші ж слободи: Семиполки, Калета, Заворичі, Доманов, Сухіно, Нова Бобровиця, Ярославка, Мокрець, Козар, Ржавець після восьмирічного терміну мали сплачувати податки в тих розмірах, що і міщани Бобровиці³⁸.

По закінченню визначених 8 років у 1636 р. до Остерщини знову приїхали королівські ревізори. У тексті тогорічної люстрації зазначено: «слободам остерського староства: Новий Остер, Калета, Наденовцизна, Заворище ... Козелець ... для прудкішого осадження, на багато літ вольності надали». Але хоча восьмирічний термін звільнення від податків вже вийшов, «містечко однак Остер нове, ... (і йому) до 6 років вольності, або слободи заживати дозволяємо». Іншим слободам староства «свободи» були продовжені на 3 роки³⁹. Дана королівська програма досягла своєї мети, оскільки в подальшому бачимо, що місто Остер стало концентруватися навколо Нового замку й помітно виросло в наступні десятиліття.

До другої половини XVII ст. відноситься ще одна серія документів, яка стосується Нового Остра. В більшості вони пов'язані з військовими діями. Польський історик Едвард Рачинський у статті, присвяченій Остру, навіть інформацію аноніма, котра стосувалася подій зими 1663 р. На той момент цей населений пункт вважався потужною фортецею – «місто Остер з великим мистецтвом від нападів було укріплене». У грудні того року під його стіни підійшло польське військо очолюване самим королем Яном II Казимиром. Король

³³ Гумилевский Д. Г. Остер и Остерский уезд. Черн. епарх. изв. 15 января. № 2. 1863. С. 40.

³⁴ Переписні книги 1666 року / Пригот. до вид. і зредагував В. О. Романовський. Київ: УАН, 1933. С. 360.

³⁵ Гумилевский Д. Г. Остер и Остерский уезд... С. 40.

³⁶ Там само. С. 43.

³⁷ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 88; Jabłonowski A. Lustracye królewsczyczyn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Źródła dziejowe. T. 5, Gebethner i Wolff; Warszawa, 1877. S. 95.

³⁸ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 100.

³⁹ Там само. С. 100–102.

надіслав до острян вимогу, щоб вони без зволікання здалися, але ті, рятуючись за допомогою хитрощів, відповіли, що зі своєї волі не можуть піддатися, оскільки знаходяться під контролем московського гарнізону. Тоді, користуючись тим, що ріка біля Остра вкрилася кригою, король не гаючись наказав пустити піхоту на штурм замку й міста, котра із запалом і відвагою вдерлася на вали. Остриани рішуче боронилися, але під градом куль не змогли витримати натиску й врешті були змушені здатися⁴⁰. Мешканці міста присягнули на вірність королю – визнали «пана за пана», хотіли дати хліба й прохали королівської милості⁴¹, котру й отримали. Чимало остерських бояр отримали підтвердження своїх «давніх прав і свобод», а самому місту 26 грудня 1663 р. було дароване Магдебурзьке право⁴². Король квартирував у Острі до перших днів січня 1664 р. «в мізерній хаті в пригородку, там і відігрівався під час тяжких морозів, залишивши при собі лише два регіменти і асистенцію дворську, а потім з почтом вийшов з Остра до кордонів московських»⁴³. Після невдалого завершення кампанії й відступу польського війська за Дніпро лівобережний гетьман І. Брюховецький намагався скасувати дія жителів Остра і Козельця щойно отримані королівські привілеї⁴⁴.

Деяку інформацію про планування міста в цей період можна почерпнути із переписки київських воєвод із московським урядом. Так, із листа київського воєводи П. Шереметева відомо, що московська залога в Острі з'явилася у 1666 р. У 1668–1669 рр. вона в кількості 200–300 ратних людей знаходилася в «малом городке» (замку)⁴⁵. Під час російсько-української війни 1668 р. в цьому укріпленні московську залогу блокували місцеві козаки і міщани під керівництвом Василя Дворецького й київського полковника Михайла Івановича Щербини. Самі ж містяни утримували «большой город» і звідти чинили неодноразові штурми замку. Під час одного з «приступів» (штурмів) остриани підвезли до «городка» велику залізну гармату і стріляли з неї «по воротам»⁴⁶.

За таких умов остерський воєвода Дмитро Рагозін попросив допомоги у київського воєводи Петра Шереметева, оскільки, в разі продовження штурмів, без підмоги московська залога не змогла б утримати замок. Тоді Шереметев направив кілька своїх полків до Остра. Прибулі із Києва московити після тривалого бою, «половину городу Остра взяли, людей побили і випалили». В. Дворецький з місцевими жителями в «другій половині Остра» «сели в осаде»⁴⁷. Росіянам вдалося захопити велику залізну козацьку «пушку», з котрої обстрілювали ворота замку, та ще дві залізні полкові гармати. Їх додали до артилерії «городку» (замку), у складі якої разом з цими знаряддями та 5-ма затинними пищалями (гаківницями), взятими з козацького «Болшова города» Остра ще під час «Переяславського бунту» 1666 р., нараховувалось 6 гармат та 31 затинна пищаль⁴⁸. Тоді ж московські ратні люди заволоділи й майном церкви, що стояла у випаленій частині «большого

⁴⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 7. [Netrebka – Perepiat], wydany pod redakcyą Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego; Druk. «Wieku», Warszawa, 1886. S. 673.

⁴¹ Мищик Ю. Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину короля Яна-Казимира у 1663–1664 рр. *Сіверянський літопис*. 2007. № 6. С. 94.

⁴² Пенський А. Г., Лавренчук П. Я. Остер – європейське місто. Чернівці: Видавець Лозовий В. М., 2011. С. 30.

⁴³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego... S. 673.

⁴⁴ Луняк Є. Криваве Різдро Салтикової Дівці 1664-го року: монографія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 22.

⁴⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: [В 15-ти т.]. Санкт-Петербург : Тип. В.В. Пратц, 1873. Т. 8. 1668–1669, 1648–1657. С. 222–223.

⁴⁶ Там само. С. 224.

⁴⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: [В 15-ти т.]. Санкт-Петербург : Тип. В. В. Пратц, 1872. Т. 7: 1657–1663, 1668–1669. С. 55.

⁴⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 8. С. 224.

города»⁴⁹. З храму московити винесли ікони⁵⁰, дзвони, хоругви, панікадила, ризи, священницький одяг, свічки та інше⁵¹. Речі із пограбованої церкви, принаймні до 1675 р. утримувалися воеводою Дмитрієм Рагозіним у замку⁵² в каплиці св. Миколая, котру він наказав збудувати ще під час облоги 1668 р.⁵³. По завершенню переможного бою росіяни залишили в Остерському замку бойові припаси: порох, свинець, гніт та «прибавку» до 120 чоловік ратних людей старої залози⁵⁴.

Після відступу головних сил московитів до Києва остряни продовжили спроби взяти Остерський замок. Мешканці міста під керівництвом Дворецького «в тій половині міста, яку ратні люди випалили» збудували «роскаты болшие» (батареї) шанці і підкопи, і стали чинити росіянам «тесноту великую»⁵⁵. Біля ріки Попівки козаки побудували високу башту, спрямовану «к малому городу», на ній влаштували «роскат» (гарматну батарею), звідки били по укріпленню росіян. Сховатися в «малому городі» від артилерійського обстрілу, що вівся з «роскату», за свідченням московитів, було неможливо⁵⁶. Також для захисту від наступу ратних людей з Московської сторони і з Києва міщани і козаки облаштували навколо міста 5 земляних укріплень, згаданих в документах під назвою «шанців», «городков» та «крепостей». Ці шанці були розташовані «під городом» і «від міста в 5 верстах вгору по р. Десні і до Києва» (вниз по Десні). Потому остряни вчинили «вдругой приступ жестокой», але росіянам вдалося відсидітись в укріпленні⁵⁷.

Коли загони московських стрільців прийшли з Києва до Остра вдруге, відбулися бої біля козацьких шанців. Спочатку московити штурмом взяли дальні шанці, вбивши при цьому багато «измѣнников», й розкопали ці укріплення. Потім російські загони «під городом Остром шанці також взяли приступом і побили в них людей». Помітивши напад росіян, В. Дворецький з остерськими жителями вийшов на вилазку й вчинив жорстокий бій. Стрільцям вдалося відбити контратаку, й повстанці повернулися в «город». Тим часом московити спалили шанці і роскати, влаштовані козаками в місті й звернені проти замку та «половину другої половини міста», де перебував зі своїми прибічниками В. Дворецький. В результаті повстанці зачинилися в «четверти міста» де сіли «въ осадѣ накрѣпко... въ крѣпостяхъ болшихъ». Побачивши міць укріплень, московити відмовилися від штурму і, як і минулого разу, залишивши Остерському гарнізону підмогу та припаси, безперешкодно повернутися до Києва⁵⁸. Під час боїв в Острі під час відсічі козацьких штурмів та вилазок повстанців В. Дворецького загинуло 62 московських рейтарів, солдатів і стрільців й було поранено 101. На кінець описуваних подій у обложеному Остерському замку залишалося 228 московських ратних людей, зібраних із різних київських підрозділів⁵⁹.

Восени 1668 р., коли остряни зовсім перекрили сполучення московської залози в Києві із Росією по р. Десні, положення гарнізону остерського замку особливо погіршилось. Проритися до остерської залози московитам було складно, оскільки біля міста запорізькі козаки та остерські жителі «по обидва боки р. Десни зробили «крѣпкі городки» й «сіли в городках і «крѣпостяхъ» велелюдно». Ці «городки» були

⁴⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 8. С. 224.

⁵⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: [В 15-ти т.]. Санкт-Петербург : Тип. братьев Пантелеевых, 1882. Т. 12: 1675–1676. С. 423.

⁵¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 8. С. 257.

⁵² Там само. С. 104.

⁵³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 8. С. 224.

⁵⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 7. С. 55.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 12. С. 358.

⁵⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 7. С. 55.

⁵⁸ Там само. С. 55–56.

⁵⁹ Там само. С. 57–58.

побудовані не тільки з боку Остра, а й на «Київській стороні» (правому березі Десни) та островах.

Цього разу московські ратні люди під командою стрілецького голови Івана Лопатіна не змогли пробитися до замку й, забравши хлібні запаси, котрі планували передати Остерській залозі, повернулися в Київ. Тоді Шереметьєв надіслав до Остра стольника і воеводу Петра Ізмайлова з кількома полками рейтар, солдат і стрільців. На відміну від попередніх, цей напад на Остер відбувся з правого (західного) берегу Десни. Коли росіяни наблизились до ріки, запорізькі і остерські козаки та жителі, піші й кінні, розпочали з ними бій. Через деякий час московити почали здобувати перевагу, тоді одні остряни побігли за Десну в «город» Остер, а інші засіли по Десні в «городках». Жорстокі бої за «городки» на островах та «Київській стороні» тривали цілу добу. Щоб не пропустити росіян через Десну, на підмогу оборонцям «городків» на Остерську сторону ріки виїхали кінні козаки. Але рейтари полків Тургенева, Тала і Скаржинського їх здолали й штурмом захопили декілька «шанців». Вилазка повстанців із Остра також не увінчалася успіхом, й московські ратні люди таки зуміли перевезти через Десну у замок боєприпаси та хліб й пом'янути залогом⁶⁰.

У 1669 р. після припинення російсько-української війни московська залага остерського замку просила в гетьмана відвести місце, щоб долучити його до «прежнього города» – для забезпечення простору ратним людям, й збудувати нові укріплення з огляду на велику тісноту. З Москви остерському воеводі Рагозіну надійшов наказ, що стосовно цієї «городової справи» він має вести перемовини із гетьманом. Коли буде відведене місце «де пристойно робити прибавку до города», ратні люди мають «прибавити города» (городової стіни), та збудувати башти – «караульні» і «глухі», «виводні бої» і всілякі інші укріплення.

Воевода мав «для всякого строения» і «крепостей» зробити «городовому строению книги» із показанням нових і старих споруд та відправити їх до Малоросійського приказу. Остерський воевода Рагозін надіслав царю креслення «строению» в старому городку й письмово додав, що в Острі, в існуючому «городі», ратним людям під час штурмів було жити надійно, безпечно і тісноти великої не було. Тут просторо, й можна розмістити не тільки 300 ратних людей, а й 700, й при цьому тісноти не буде. Можна додати до старих «ізб» ще 40 нових. А от додати до городка землі ні в який бік не можна, тому що кругом його вода. З одного боку під самим городком протікає Десна, з двох боків – навпроти задньої башти і «від города Остра від міста» – р. Попівка, а між Попівкою і городком розташована пуста слобода «Казєєвка», яка щороку весною заливається водою. Під час водопілля Десна заливає рови навколо городка по самий городовий вал, а вода тримається у тому місці до свята Петра і Павла і навіть довше. Додати валу вздовж городка з боку передніх воріт також не можна з огляду на малу кількість населення, бо з тими ратними людьми навіть старий городок осипати нікому. Окрім того, при збільшенні периметру укріплень треба буде більше ратних людей, а тими 300 чоловіками «в мочь» лише «старий городок» тримати⁶¹.

У 1675 р. за повідомленням Київського воеводи Голіцина «Большой город Остер» був під контролем місцевих жителів: священників, козаків і міщан, які власними силами укріплювали місто і організовували вартову службу під керівництвом сотника Івана Дворецького. Государеві ратні люди, як і раніше, займали «малий город». Козаки і міщани продовжували облаштовувати в Острі деякі укріплення, спрямовані проти московитів, зокрема, башту біля р. Попівки, названу Голіциним «високим роскатом». На цей «роскат» козаки встановили гармати й організували варту, «щоб ратні люди через ту башту у ворота через річку Поповку не ходили і

⁶⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 7. С. 136–138.

⁶¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 8. С. 257–258.

гармат в більшому городі не оглядали»⁶². У цей час у «малому верхньому городі» була влаштована в'язниця, в якій воєвода Єфим Норов утримував старців, що йшли до Морівської пустині⁶³, та воєводські «хорони». Неподалік від хором (можливо на брамі) була встановлена сигнальна гармата⁶⁴.

У листопаді того ж року із Козельця до Остра приїхав київський козацький полковник Костянтин Солонина. Після сварки між Солониною та Норовим, що сталася в «маломъ городѣ», козацький полковник відразу наказав остерським жителям укріплювати «болшой городъ», розставити по «калитках» (хвірткам) козацькі варти, й заборонив ратним людям ходити в «більший город» до храмів через «калитки». Тепер вони мусили діставатися до міських церков через «большие ворота»⁶⁵.

Із приведених вище документів стає ясно, що у 1660-х рр., окрім укріплень Нового Остерського замку (малого городка), котрі склалися з валу і стіни (імовірно зрубних) та бойових веж й рову, існували окремі укріплення навколо міста Остра. Імовірно, вони теж були зрубними, оскільки названі «городом». Окрім того, місто з боку замку захищало «внутрішнє» укріплення, що було оснащене «баштою-роскатом» та мало «калитки» (хвіртки).

Плани Нового Остра кінця XVIII – початку XIX ст. зображують залишки двох земляних валів, розміщених серед цивільної забудови. В описі Київського намісництва, складеному між 1775–1786 рр., зазначено, що Остер в цей час був розділений на дві частини, котрі називалися 1-ю та 2-ю сотнями. У 1-й частині, котра була розташована в центрі міста, розміщувались будинки «правительства», а от житл тут було не більше, ніж у 2-й частині»⁶⁶. При порівнянні опису із мапами стає зрозумілим, що «частини» або «сотні» займали простір, окреслений окремими фортифікаційними укріпленнями – валами.

В описі, складеному в 1787 р., додана інформація про топографію міста. У документі зазначено, що «город» був обмежений зі сходу і півдня р. Остер, з півночі – піщаними полями та хащами, а з заходу – р. Десною. Цей «город» мав довжину 324, а ширину 250 трьохаршинних сажнів і був розміщений на піщаному підвищенні. Передмістя на заході та півдні було розташоване в низовині на берегах струмків, що витікають з р. Десни – Деснища і Попівки⁶⁷. На прикладеному до описів «Плане уездного города Остра» зазначені «в двухъ местахъ насыпанной ветхой валь». Збережені на той час рештки валів можна ототожнити із «більшим городом Остром» XVII ст., однак наразі не зрозуміло, які ж райони міста приховані під назвою «половин» «Большого города Остра» і чи можна їх співвіднести з територіями, об'єднаними згаданими валами.

Наприкінці XVII ст. в Острі зафіксований ще один урбанонім – «нове місто», котрий позначав район Нового Остра. За актами 1690 та 1695 рр., «на новомъ мѣстѣ въ Острѣ» на ринку перед Козелецькою брамою стояла соборна Воскресенська церква та школа при ній⁶⁸. Один із документів повідомляє, що у квітні 1690 р. остерська городова ратуша прийняла рішення перепланувати місто, постраждале від великої пожежі 1680-х рр. На засіданні цього місцевого органу самоврядування було вирішено розмістити ринок поруч із церквою Воскресіння Христового, що стояла перед брамою при виїзді до м. Козельця⁶⁹. Креслення кінця

⁶² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 12. С. 358.

⁶³ Там само. С. 362, 422–423.

⁶⁴ Там само. С. 360.

⁶⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 12. С. 347, 360.

⁶⁶ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. / Упорядники: Г. В. Болотова та ін. Київ, 1989. С. 52.

⁶⁷ Там само. С. 199.

⁶⁸ Гумилевский Д. Г. Остер и Остерский уезд... С. 59–60.

⁶⁹ Стороженко Н. В. Из фамильных преданий и архивов. Киевская старина. 1892. Т. XXXVI. № 2. С. 348.

Рис. 2. Місто Остер у другій половині XVII ст. Реконструкція І. Ігнатенка

XVIII – початку XIX ст. показують, що соборна церква і ринок були розташовані в межах зовнішньої лінії валів, але поруч із проїздом у внутрішньому валу. Отже, можна припустити, що за аналогією Чернігова, «нове» місто Нового Остра, протиставлялося «старому місту», яке мало займати територію, обмежену першим (внутрішнім) укріпленням. Імовірно, «Старе місто» відповідало місцю найдавнішої міської забудови при Остерському замку. «Нове» ж місто мало з'явитися не пізніше 1645 р., бо саме до цього часу належить найдавніша відома згадка про Воскресенську церкву⁷⁰.

Де ж розміщувались фортифікації Нового Остра? Судячи із описів замку, він був розташований таким чином, що з півночі до нього прилягала р. Десна, котра підмивала кутову башту (1626, 1628 рр.). Зі сходу було розташоване озеро Деснище (1626, 1628 рр.), з двох інших боків, зі сходу та півдня (1628 р.), замок оточувала р. Попівка (1668 р.). Вона відділяла замок від міста (1628, 1675 рр.), причому до річки виходила щонайменше одна брама, а через річку був перекинутий міст (1626 р.). За подібних умов замок міг лежати лише в одному місці – на захід від козацького міста на острові між річками Попівкою та Десною. Нині це район перетину вулиць Островського та Весняної (рис. 2).

Розташування валів міста Остра можна встановити за кресленням початку XIX ст., на якому показане нове регулярне планування, накладене на ще існуюче старе, при якому зберегалися залишки валів (рис. 3). Отож перша (внутрішня) оборонна лінія у середній своїй частині проходила вздовж вул. Соборної (колишньої Розі Люксембург). Зі східного та західного боків вал цієї фортифікації загинався на північ. Західний його край мав впирагтися у берег неіснуючої нині р. Попівки, залишком якої є озеро Попівка. Східний край валу закінчувався біля берегу озера Деснище, на місці якого тепер протікає Десна.

Вал зовнішнього укріплення проходив вздовж вулиці Ю. Збанацького (колиш-

⁷⁰ Гумилевский Д. Г. Остер и Остерский уезд... С. 59–60.

Рис. 3. Суміщення плану Остра кінця XVIII ст., з показанням решток валів, із планом сучасного міста. Реконструкція І. Ігнатенка

ньої Червоноармійської) на північ від неї. Ця оборонна лінія Остра, як і попередня, флангами спиралася у річища Попівки та Деснища. Вона проходила паралельно внутрішньому валу на відстані 120–150 сажнів (близько 255–320 м) від нього.

Таким чином, місто Остер довгий час існувало передусім в якості опорного пункту на чернігово-перяславському, а згодом польсько-російському прикордонні. Коли змінилася течія річки Десни та загострились відносин між Річчю Посполитою й Московією на березі Десни був збудований Новий Остерський замок, навколо котрого сформувалося місто із власною оборонною лінією. Це сталося незабаром після 1562 р.

Внаслідок спалення замку й міста московитами у 1616 р. та великої повені, котра додатково пошкодила замок, житлова забудова відновилася не на згарищі, а перемістилася на територію Старого Остра. Тутешній староста Е.Залеський прагнув закріпити таке переміщення й облаштувати нові укріплення саме на цьому місці. Однак таке починання не підтримав уряд Речі Посполитої. Лише наданням Новому Остру статусу «слободи» вдалося перетягти більше населення на нове місце. У зв'язку із цим у документах починають з'являтися терміни «новий» і «старий» Остер. У другій половині XVII ст. окрім укріплень замку вже існували доволі потужні укріплення навколо міста «большого города». Вони оперізували «Старе місто» Нового Остра – внутрішнє та зовнішнє «Нове місто». Контури цих укріплень частково відображені на кресленнях кінця XVIII – початку XIX ст. Можливо, внутрішня смуга укріплень була зведена ще на початку XVII ст., а на 1668 р. вже існували обидва міських укріплення.

По завершенню збройного російсько-українського конфлікту, розпочатого за гетьмана Брюховецького, військові дії в околицях міста більше не відбувалися, а отже, й не було потреби розширювати фортифікації. Після пересування кордону Російської імперії на захід від Дніпра наприкінці XVIII ст. побудова укріплень взагалі стала неактуальною. Потреба в замку як окремому укріпленні для

російської залоги могла існувати тільки до першої половини XVIII ст. Пізніше російські офіцери посіли полковницькі уряди, й розподіл між козаками та солдатами в зонах відповідальності охорони міських укріплень знівелювався. З того часу потреба в окремому замку відпала. Імовірно, саме тоді були розкопані вали й засипані рови, а територія замку потрапила під міську забудову.

Води ріки Десни неблаганно підмивали берег в районі північної частини міста. За картографічними спостереженнями помітно, що немала частина мису, на якому воно стояло, вже безповоротна зникла (рис. 3). Під загрозою знищення перебуває культурний шар й інших археологічних пам'яток Остра.

Новий Остер є цікавим об'єктом археології середини XVI – початку XVII ст. – періоду, котрий на теренах Чернігово-Сіверщини досі лишається білою плямою. На жаль, археологічне вивчення Нового Остра нині перебуває лише на початковій фазі. Однак місто має величезний потенціал для нових відкриттів та розгадок таємниць минулого.

References

Akty, odnosyashchiesja k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komisziej [Acts related to the history of Western Russia and published by the Archaeographic Commission]. (1846). (Vol. 1). St. Petersburg, Russian Empire : Tip. II Otdelenija SobstvennojYe. I. V. Kantselyarii.

Akty, odnosyashchiesja k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komisziej. 1657–1663, 1668–1669 [Acts related to the history of Southern and Western Russia and published by the Archaeographic Commission. 1657–1663, 1668–1669]. (1872). (Vol. 7). St. Petersburg, Russian Empire : Tip. V. V. Pratts.

Akty, odnosyashchiesja k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komisziej. 1668–1669, 1648–1657 [Acts related to the history of Southern and Western Russia and published by the Archaeographic Commission. 1668–1669, 1648–1657]. (1873). (Vol. 8). St. Petersburg, Russian Empire : Tip. V. V. Pratts.

Akty, odnosyashchiesja k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komisziej. 1675–1676 [Acts related to the history of Southern and Western Russia and published by the Archaeographic Commission. 1675–1676]. (1882). (Vol. 12). St. Petersburg, Russian Empire : Tip. bratiev Panteleyevykh.

Aleksandrovich, M. N. (1881). Osterskiy ujezd, istoricheskoe opisanije, do okonchanija smut v Vostochnoj Ukraine [Oster County, historical description before the end of the unrest in Eastern Ukraine]. (Part. 1. Vol. 1). Kyiv, Ukraine: Tip. Korchak-Novitskogo.

Arkhiv Yugo-zapadnoj Rossii, izdavajemyj Vremennoj komisziej dlja razbora drevnikh aktov. Akty o zaselenii Yugo-Zapadnoj Rossii [Archives of Southwest Russia, published by the Provisional Commission for the analysis of ancient acts. Acts on the settlement of South-West Russia]. (1886). (Part. 7. Vol. 1). Kyiv, Ukraine : Tip. Korchak-Novitskogo.

Arkhiv Yugo-zapadnoj Rossii, izdavajemyj Vremennoj komisziej dlya razbora drevnikh aktov. Akty ob ukrainskoj administratsii v XVI–XVII vv. [Archives of Southwest Russia, published by the Provisional Commission for the analysis of ancient acts. Acts on the Ukrainian Administration in 16–17 centuries]. (1907). (Part. 8. Vol. 5). Kyiv, Ukraine : Tip. Univer. sv. Vladimira.

Bogusevich, V. A. (1962). Osterskiy gorodok [Oster town]. *Kratkije soobshchenija Instituta arkeologii Akademii nauk Ukrainskoj SSR*, 12, 37–38.

Bondar, A. N. (2016). Ukrepljenija Ostra v XVI – pervoj polovine XVII vv. [Fortifications of Ostyk in 16th – in the first half of 17th centuries]. *Gardarika*, (Vol. 9), 190–197.

Gruneveg, M. (2013). Zapiski o trgovoy pojezdke v Moskvu v 1584–1585 gg. [Notes on a shopping trip to Moscow in 1584–1585]. Moscow, Russia : Pamyatniki istoricheskoymysli.

Gumilevskiy, D. G. (1863). Oster i Osterskiy ujezd [Oster and Oster county]. *Chernigovskie eparkhialnyie izvestiia – Diocese Bulletin of Chernihiv*, 15 yanvaria, (Vol. 2), 38–64.

Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r.p. 1584; (1858). Kraków, Poland: wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Nakładem wydawnictwa biblioteki polskiej.

Ihnatenko, I. (2014). Chernihivska diaspora «ratnykh liudei» na Skhidnii Sivershchyni u

XVII st. [Chernihivian Diaspora of “ratni liudy” in the East Siverian land in the 17th century] Ukraina ta Polshcha kriz pryzmu stolit – Ukraine and Poland through the lens of centuries. Nizhyn, Ukraine. 41–52.

Ihnatenko I. (2019). Chernihivshchyna v Livonskii viini [Chernihiv region in the Livonian War]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 17–32.

Jabłonowski, A. (1877). Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Źródła dziejowe. (Vol.5). Warszawa, Poland: Gebethner i Wolff.

Kazakov, A. (1996). Osterskyi Horodets (etapy formuvannia mista) [Oster town-fortress (stages of city formation)]. *Sviaty kniaz Mykhailo Chernihivskyi ta yoho doba – Saint Prince Mykhailo Chernihivskyi and his period*. Chernihiv, Ukraine. 91–93.

Luniak, Ye. (2013). Kryvave Rizdvo Saltykovoyi Divytsi 1664-ho roku [Bloody Christmas of Saltykova Divytsia in 1664]. Nizhyn, Ukraine: NDU im. M. Hoholya.

Mytsyk, Yu. (2007). Virshovana khronika (1682 r.) pro pokhid na Sivershchynu korolia Yana-Kazymyra u 1663–1664 rr. [A poem chronicle (1682) of the military campaign to the Siverian land of King Jan Kazimierz in 1663–1664]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 85–105.

Malchenko, O. (2001). Ukripleni poselennia Bratslavskoho, Kyivskoho i Podilskoho voievodstv (XV–XVII st.) [Fortified settlements of the Bratslav, Kyiv and Podilsky regions (15– 17 centuries)]. Kyiv, Ukraine: Instytut ukrainskoi arkhieohrafi ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy.

Opysy Kyivskoho namisnytstva 70–80-kh rokov XVIII st. [Descriptions of the Kyiv governorship in 70–80s of the 18th century]. (1989). H. V. Bolotova et al. (Ed.). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.

Penskyy, A. H., and Lavrenchuk, P. Ya. (2011). Oster – yevropeiske misto [Oster is an European city]. Chernihiv, Ukraine: Vydavets Lozovyy V. M.

Perepysni knyhy 1666 roku [Census books of the 1666]. (1933). / V. O. Romanovskyy (Ed.). Kyiv, Ukraine: Ukrainska Akademiia Nauk.

PSRL. (Vol. 2). Ipatyevskaya letopis [Ipatyevska chronicle]. (1908). St. Petersburg, Russian Empire: Tip. M.A. Aleksandrova.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. [Netrebka - Perepiat], wydany pod redakcją Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego. (1886). (Vol.7). Warszawa, Poland :Druk. “Wieku”.

Storozhenko, N. V. (1892). Iz familnykh predanij i arkhivov [From the family traditions and archives]. *Kijevskaja starina – Kyiv Antiquity*, 2, 347–348.

Ігнатенко Ігор Михайлович – науковий співробітник-консультант державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України (пр. Перемоги, 39, м. Чернігів, 14000, Україна).

Ihnatenko Ihor M. – worker-consultant of the state enterprise «Archaeological protection service of Ukraine» of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine (39 Peremohy Avenue, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: ignim@meta.ua

NEW OSTER CASTLE. ESSAY ON DEFENCE HISTORY AND TOPOGRAPHY OF FORTIFICATIONS

The article is devoted to the study of the battle history of the new town of Oster and the topography of its fortifications. The fortress of Oster originated in the 11th century on the bank of the river of the same name, at its confluence with the river Desna, in the 12th c. settlement already had three lines of fortifications, the remains of which remained until the mid-20th century. In the 60's 16th c. Oster Castle and the surrounding settlements were rebuilt in a new location due to the displacement of the Desna River bed. At that time, Oster was the castle of the Commonwealth on the

border with the Grand Duchy of Moscow. Based on the descriptions of the 16th and 17th centuries, the author reconstructed the location of the castle of new Oster. After the town and the castle were burned down by the Muscovites in 1616, the Osterian governor Remigian Zaleski began to rebuild the settlement near the old hillfort. However, the government of the Polish-Lithuanian Commonwealth did not support this project, and ordered the castle to be rebuilt on the site of New Oster so that the local garrison could control traffic along the Desna River. In order to attract people to the town and improve its economic status, in 1628 the Polish-Lithuanian Commonwealth government released the residents of new Oster from paying taxes, first for 8 years and then for another 6 years. As a result, the settlement has grown significantly. In the mid-17th century. New Oster had a castle, fortified with wooden walls and towers, and two lines of defensive fortifications around the town. Fortifications defended the city from the east, on the other hand the city had a natural protection – the Popivka and Desna rivers and Lake Desnishche. During the Russo-Ukrainian War of 1668, fortifications were built along the river Popivka, which were to defend the town from the castle occupied by Moscow soldiers. After the second partition of Poland in 1793, the western border of the Russian Empire moved much westward, so the fortress in Oster became unnecessary and was dismantled.

Keywords: Oster, Polish–Lithuanian Commonwealth, Ukraine, fortification, toponymy, Left-Bank Ukraine’s campaign of Jan II Kazimierz 1663–1664, Russian Ukrainian war 1668.

Дата подання: 8 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ігнатенко І. Новий Остерський замок. Нарис з історії оборони та топографії фортифікацій. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 69–84. DOI: 10.5281/zenodo.3726188.

Цитування за стандартом APA

Ihnatenko, I. (2020). *Novyi Osterskyi замок*. *Narys z istorii oborony ta topografii fortyfikatsii* [New Oster Castle. Essay on defense history and topography of fortifications]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 69–84. DOI: 10.5281/zenodo.3726188.